

1

KÖY, KÖYLÜ VE İMPARATORLUK*

Türkiye'mizin ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka bir deyimle, küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemine borçluyuz¹. 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterlerini korumakta idi. Memleketimiz 1950-1960 döneminde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişme sonucu köklü bir değişiklik temposuna girmiştir. 1939'da 3200 traktör varken 1959'da bu rakam 44.000'e ulaşmıştır². Geçimlik (subsistence) tarım ekonomisinin

* V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25, Ağustos 1989. Tebliğler. Ankara: Türk Tarih Kurumu 1990, 1-11.

1

Gelir ve hane, hanedekiler, 1974

Gelir Grupları (T.L.)	Hane		Hanedekiler		Hanenin Ort. Genişliği
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Toplam	2.833.905	100.00	17.571.916	100.00	6.2
0- 1999	218.430	7.71	1.068.673	6.08	4.9
2000- 5999	596.948	21.06	3.273.612	18.63	5.5
6000- 9999	704.384	24.86	4.217.772	24.00	6.0
10000- 19999	837.436	29.55	5.455.780	31.05	6.5
20000- 39999	379.943	13.40	2.789.082	15.87	7.3
40000- 59999	56.920	2.01	456.071	2.60	8.0
60000- 79999	14.942	0.53	106.725	0.61	7.1
80000- 99999	9.960	0.35	72.573	0.41	7.3
100000-299999	13.519	0.48	124.513	0.71	9.2
300000+	1.423	0.05	7.115	0.04	5.0

Kaynak: Mine Çınar, "Kırsal Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973-1974" Ankara: İstatistik Enstitüsü, s. 32.

² H. İnalçık, "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, 45 (1955), 221-228.

ana ürünü buğday-arpa ekimi, yerini gittikçe daha ziyade pazar ürünlerine, sınaî bitkilere, pamuk, üzüm, incir, tütün, pirinç, ay-çiçeği ve mısıra bırakmaktadır.

Bu geleneksel karakterler nelerdir? Aşağıdaki tartışmamızın esas noktalarını bunun açıklanması oluşturacaktır.

Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen sapanıdır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir. Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri, kuru-ziraat (dry-farming) ile buğday-arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında, bir çift öküzle çekilen sapan, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır. Sapanın odun veya demirden olması, yapım dinamiği ve başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Fakat öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir³. Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür. İleride göreceğiz ki, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında vergileme öküz sayısına göre yapılmakta idi. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, fakr u zarurete düşer ve hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi.

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri, meselâ marginalist okul, aile emeğini esas alır⁴. Fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz. Öküz gücü üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, ileride göreceğimiz gibi onun çift-hane sisteminin temel elemanlarından biri olmasındandır.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibari ile, koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu *patriarchal* ve *patrilineal* bir aile tipidir. Koca, aile

³ E. Cecil Curwen, *Plough and Pasture*, London: Cobbett Press, 1946; G. Haudricourt, Mariel J. Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris: Gallimard, 1955; A. Leroi-Gourhan, *Evolution et techniques*, vol. II. *Millieu et techniques*, Paris: A. Michel, 1945; Carl Sauer, *Agricultural Origins and Dispersals*, New York: American Geographical Society, 1952; André Beteille, *Studies in Agrarian Social Structure*, Delhi: Oxford University Press, 1974; A. Dauzat, *Le village et le paysan de France*, Paris: Gallimard, 1941, özellikle, 81-126.

⁴ Bak A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Manchester: Manchester University Press, 1966 (reprint by T. Shanin, University of Wisconsin Press, 1986), Introduction, 1-24, XI-LXXV. Çift-hane prensipini o şöyle anlatır: "In a peasant economy, labour, proportionate to the size of the family, is the stable element which determines the change in the volume of capital and land area", bak. B. Kerblay'ın Chayanov üzerine yazısı, Introduction XXIX vd., Chayanov'un aile emeği üzerine görüşleri için bak. s. 53-89; D. Warriner, *The Economics of Peasant Farming*, New York: Barnes and Noble, 1939; D. Thorner, "Peasant Economy as a Category in Economic History", *Proceedings, International Conference of Economic History*, 1962, 287-300.

ekonomisinin, işletmenin, son söz sahibidir ve örgütleyicisidir. Ekonomik örgüte hakimdir. Devlet, vergi mükellefi olarak onu tanır. Buradan toplumumuzda bugün bile, hiç olmazsa kır sektöründe *patriarchal* aile tipinin neden hakim aile tipi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti, kocası ölen kadının erkek evladı yoksa, elinden tarla arazisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar, ırgatla idare edebilirse, onu *bîve* adıyla işletmenin sahibi tanıyabilir. Birçokları genel kanûnnâmede, *müzevvec* yani evli erkeğin, neden o kadar önemli bir yer tuttuğunu açıklayamamışlardır⁵. Bütün Osmanlı tahrirlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde, vergi-nüfus sayımı, *hane*, yani aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilir.

Günümüzde toprak, köylü ailesinin mülkü olarak, tarım ekonomisinin en önemli elemanı ise de, Osmanlı rejiminde *mîrî* adı ile tamamiyle başka bir statü taşıyordu. *Mîrî* toprak rejimi, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. *Mîrî* toprak rejimi ile ilgili bazı kilit kavramlar bugüne kadar bütün yayınlara rağmen, anlaşılammış ve yanlış yorumlar süregelmiştir⁶. Ayrıntılarına girmeden önce birkaç ana kavramı belirtmekte yarar görüyorum.

İlkin *mîrî* arazi, yani devletin *rakabesini* (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. *Mîrî* arazi yalnız hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan, arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü, büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iagesi, hububat ekimine, başlıca buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanûnnâmelerinde kesin bir madde vardı: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanûnla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvanî enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu *raiyyet çiftliği*, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir⁷. Onun parçalanmasına ve

⁵ Mehmed II kanûnnâmesi (ed. F. Kraelitz, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I (1921), 13- 48, Fasıl; Müzevvec-i Gebrân; keza bak. H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu", *Belleten*, XIII (1959), 583.

⁶ Bizans'ta da benzeri bir durum vardı. Fakat Bizantinistler bu temel olguyu kabul etmezler; halbuki bu birçok soruyu aydınlatabilirdi, krs. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", *Revue Historique*, vol. 219 (1958).

⁷ Bak. "Çiftlik" (H. İnalcık), *Encyclopaedia of Islam*, 2. edition (aşağıda EI²) 32-33; Ö. L. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanûnlar, İstanbul, 1943, İndeks: Çiftlik.

kaybolmasına karşı bir sürü kanûn önlemleri alınmıştır. Özetle, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna *mîrî arazi* rejimi diyoruz. Aslında, *mîrî arazi* kendi başına bir gaye değildir. azgeçilmez bir düzendir. Bu nokta, şimdiye kadar yeterince anlaşılmadığı için, Belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için vOsmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik-sosyal düzene biz *çift-hane* sistemi diyoruz.

Mîrî arazi rejiminde, aydınlanmasını gerekli gördüğüm ikinci nokta şudur: Mîrî topraklar dediğimiz devlet toprakları başlıca iki kategoriye ayrılır: Tapulu arazi, mukataalı arazi⁸. *Tapulu arazi*: Köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazidir. *Tapu* rejimine göre, tasarruf edilen arazi, satılamayan, hibe ve vakf edilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen *raiyyet çiftlikleridir*. Köylü bunu kendisi işlemek zorundadır. Üretim işini, kendisi düzenler. Üretim vasıtaları öküz, sapan ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işler. Köylü şu anlamda hür ve bağımsız köylüdür: Devlete ve sipahiye, kanûnların emrettiği bedeni hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmağa mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Zira, aksi halde, raiyyet çiftliği işlenemez ve vergiler ve sipahi *dirliği* gerçekleşemez. Düzen bozulur, bir kelime ile raiyyetin statüsünü de, çift-hane sisteminin gerekleri belirlemiştir. *Ekâbir*, raiyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkışınca, devlet bunu önler. Kanûnlarla, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına alır. Osmanlı İmparatorluğunda, toprağın olduğu kadar, köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lâzımdır. Hizmetler, angaryalar, bu açıdan incelenmelidir. Özetle, *tapu* sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. Patrilineal irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. İşte *tapu* rejiminin klasik dönemdeki temeli budur. Sonraki dönemlerde, raiyyet çiftliği birimi, köylünün bağımsızlığı ve diğer elemanlar değişikliğe uğrayacaktır. Fakat 20. yüzyıla kadar küçük köylü aile işletmeleri rejimi ana hatlarında korunabilmiştir. Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında *reaya*, yani çiftçi aileler ve toprak birimi (yani *çiftlik*, bir çift öküzle işlenebilen arazi ünitesi) daima titizlikle, büyüklere karşı korunmağa çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas vazifelerinden biri, bu rejimi korumaktır. Bizans'ta "dynatoi" Osmanlı İmparatorluğunda "ekâbir"e karşı köylüler daima

⁸ Barkan, XV. ve XVI. asırlarda..., İndeks: *Tapu, Tapulu*; "Osmanlı Kânûnnameleri", *Millî Tettebbular Mecmuası*, I (1915), 49-112; 303-337, orada *tapulu* ve *mukataalı* ayrılığı açıkça gösterilmiştir.

"fakir", "yoksul" tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır⁹. Bu sebeple, bu imparatorlukları köylü imparatorlukları diye karakterlendirmekle bir abartmaya saptığımızı inanıyorum. Toprak ve reaya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı merkezi imparatorluk bürokrasisinin savaşı bu imparatorluklar tarihinin en önemli fasıllarından birini ve belki en önemlisini oluşturur. Belki, modellerin katı çerçevesinde kalmadan, bu savaşı tarihçi dikkatle araştırmakla, bu imparatorluklar tarihini bence en iyi biçimde açıklayabilir. *Mîrî tapulu arazi*, imparatorluk siyasetinin bulduğu ve korumaya çalıştığı ana imparatorluk rejimi olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Orta Doğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, *mîrî mukataalı arazidir*. Mukataa sistemi, tapu sistemi yanında, tamamiyle ayrı bir toprak rejimi simgeler. Buradaki anlam ile *mukataa* veya *kesim*, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamaktır. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. *Mîrî* topraklarda mukataa sistemi şöyle uygulanmıştır. Tapuya verilmeyen, yani yukarıda açıkladığımız gibi, *tapu* sistemi denilen özel bir rejim altında bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziye devlet belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirli, esnaf, hatta asker de olabilir, köylüler de kişi veya toplu olarak *mukataa* ile araziye tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü, hukuk bakımından *mukataa* tam bir kiralama değildir. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, mukavele, ile belli olur. *Mukataa*, kesim, tabiri de buradan çıkıyor. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile, rantın miktarı belli olmaktadır. Çoğu zaman, bu bir açık artırma ile belirlenir. Kiralamayı yapan kimse, ancak üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder. Tahrir defterlerinde *mukataalı çiftlik* veya *mezraa*'lar üzerinde toptan bir meblağ belirlenmiştir¹⁰. Meselâ: "Mezra'a-i Pınar der tasarruf-i Ali: 800 akça" gibi.

Devlet neden bazı toprakları *mukataa* ile verir ? Bunun sebebi şudur. Tapu rejimine göre, reaya tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen bir çok arazi vardır. Örneğin, bir köy halkı çeşitli nedenlerle

⁹ Bizans'ta çiftliği ve çift öküzüyle bir köylü ailesi üzerinde, bak. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çeviren H. Grégoire ve P. Lemerle, Brussels, 1954, bugün de en güvenilir inceleme; keza N. Svoronos, "Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XIIe siècles: le cadastre de Thebes", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, (1959); P. Lemerle, "Esquisse...", 279-281; A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton: Princeton University Press, 1977; J. Lefort, "Fiscalité médiévale et informatique...", *Revue Historique*, 512 (1974), 315-354; Egemen zümre üzerinde bak. G. Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 25 (1971); K. P. Matschke, "Socialschichten und Geisteshaltungen" *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongress*, 1981; I. Hauptreferate, (Wien 1981), 189-212.

¹⁰ Bak. "Mazra'a" (H. Inalcik), *EF²*.

köyünü bırakıp kaçar. Yahut, bir köyde bir aile raiyyet çiftliğini terkedip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bu gibi *çiftlik*, *mezraa*, köy arazisi için, tahrir defterlerinde *hâlî* kaydını bulmaktayız. Bunların harap durumda kalmaması, başka deyimle devlet gelir kaynaklarını kaybetmemesi için, bu tür toprakları *mukataa* ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur. Boş kalacağına, devlet hazinesine bir gelir kaynağı olsun ve harap olmasın diye devlet bu toprakları tapu rejiminin kayıtları altında değil, tamamiyle serbest bir kiralama şeklinde, kişilerin tasarrufuna verir. İşte, tahrir defterlerinde gördüğümüz *mukataalı çiftlikler*, *mezraalar* bu çeşit topraklardır. Merkezi bürokrasinin asıl gayesi, bu çeşit *mukataalı toprakları* da, sonunda köylünün yerleştiği *tapulu arazi* şekline getirmektir. Mîrî topraklarda esas rejim tapulu rejimdir. Gerçekten, biz yeni tahrirlerde, bu çeşit çiftlik ve mezra'aların, zamanla üzerinde köylü aileleri yerleşerek, *tapulu arazi* durumuna geldiğini tespit etmekteyiz¹¹. Bu süreç, Geç-Roma tarihinde boş kalan *latifundia* arazisi üzerine, dışardan gelen *kolon* ailelerinin yerleştirilmesine benzer. Tahrir defterlerinde gördüğümüz bu iki hakim arazi kategorisi, yani tapulu arazi ve mukataalı arazi ayırımı, yazık ki, şimdiye kadar açık bir şekilde araştırmacılar tarafından belirlenememiş ve bu yüzden yanlış yorumlara sapılmıştır¹².

Şimdi, çift-hane sistemine geliyoruz. Çoktan beri çeşitli yazılarımda anlatmaya çalıştığım bu sistemin ayrıntılı bir analizini çıkacak kitabımızda¹³ bulacaksınız. Burada, sonuçları kısaca arzetmeğe çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğunun Bizans ve Selçuk dönemlerinden devr aldığı ve esas olarak Eski İran ve Geç-Roma İmparatorluğu dönemine giden bu temel sistemin ana unsurlarını yukarıda açıklamaya çalıştım. Bu rejimde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapı simgeler. Osmanlı mîrî-tapulu arazi sistemini, ancak çift-hane rejimi çerçevesinde anlayabiliriz.

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, zirai rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur¹⁴. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift-

¹¹ Mukataalı topraklar için bak. "The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman*, Louvain: Peeters, 1984, 108-112.

¹² Cf. G. Veinstein, "Les Çiftlik de colonisation dans les steppes du nord de la Mer Noire au XVIe siècle" *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, vol. 4 (1985): Ö. L. Barkan'a Armağan, 177-210.

¹³ See note 11, and *The Ottoman Empire: Economy and Society*, (Cambridge University Press)

¹⁴ Bak H. İncalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu", *Belleten*, XIII (1959), 575-61; Chayanov, *The Theory...* 50.

hane bütün sistemin temel ünitesi olduğundan kanûnnâmelerde ve tahrir defterlerinde sırada daima ilkin çift resminden söz edilir. Çift-hane, defterlerde haneyi temsil eden vergi mükellefi aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hane ünitesini ifade eder. Biz, eski defterlerde "hane-bâ-çift" tâbirile bizzat Osmanlı kâtiplerinin bu üniteyi böylece adlandırdıklarını gördük. Bunu, araştırmalarımızda *çift-hane* şeklinde bir terim olarak kabul ettik. Burada, *çift* aslında *bir çift öküz* demektir. Bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümü de, *çiftlik* adı almaktadır. Bizans İmparatorluğunda aynı üniteye, çoğu zaman çift karşılığı olarak *Zeugarion* (ki bu da Farsca *cuft*, Latince *Jug* terimleri ile aynı köktendir) denir. Bu, toprak olarak değil, bir *çift öküz* olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir¹⁵. Bazen *Zeugarion*, çift öküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise, toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceği çiftliği esas alırlar. Fakat çok az da olsa, öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.

Hane, köylü ailesidir, daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergilemeye esas sayılmıştır.

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, *tümü*, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mali ünite sayılır. Alınan çift resmi, sadece şahsi (personal) vergi değildir. Daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, *kombine* bir vergidir. Geç-Roma döneminde de *jugum* ve aile, birlikte, *jugum-caput* olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu *kombine* niteliği anlaşılıncaya kadar, Batı tarihçileri iki yüzyıldan beri tartışmışlar, bir kısmı bu vergiyi bir *kişi* veya *ocak vergisi*, bir kısmı ise tümüyle bir *toprak vergisi* saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun *kombine* bir vergi, *jugum-caput ünitesine ait bir vergi* olduğu kesin olarak tesbit edilebilmiştir¹⁶.

¹⁵ H. İnalcık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten, XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, München, (1958), 237-242; Bizans'ta tarım toprağı ve aile çiftliği üzerinde bak. M. Kaplan, "Remarques sur la place de l'exploitation paysanne dans l'economie rurale byzantine", *Akten, XVI. Internationalen, Byzantinistenkongresses, Jahrbuch der österr. Byzantinistik*, cild. XXXII-2, 105-114; Z. V. Udalcova and K. V. Chvostova, "Les structures sociales et économiques dans La Basse-Byzance", *ibid.*, 131-147.

¹⁶ Th. Mommsen, "Syrisches Provinzialmass und Römischer Reichskataster", *Hermes*, III (Berlin, 1869); G. Ostrogorsky, "Das Steuersystem in byzantinische Altertum und Mittelalter", *Byzantion*, 6 (1931); A. H. M. Jones, "The Roman Colonate", *Past and Present*, Vol. 13 (1958); A. Déléage, *La Capitation du Bas-Empire*, Mâcon: Rotan, 1954; F. Lot, *L'impôt Foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire et à l'époque franque*, Paris, 1928; A. H. M. Jones, "Capitatio and Iugatio", *The Journal of Roman Studies*, cild. LVII (1957), 88-94.

Osmanlı çift-hane vergisi, işte bu kombine verginin bir karşılığında ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatle hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi daima *çift-hane sistemi* olarak uygulanmıştır. Ekonomik bakımdan çift-hane, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir artı ürün ürettiği tipik bir üretim birimidir. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisinin de titizlikle korumağa çalıştığı bir sosyal ve fiskal ünite olarak kabul edilmiştir. Çift-hane bu temel karakteri ile kır toplumunun *temel hücre*'dir. Marginalist mektep, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığın bulunduğu en verimli tarım işletmesi olduğunu ileri sürer. Chayanov'a göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçekte bir *üretim tarzı*dır. Ona göre bu üretim tarzı Asya'da, bu arada Rusya'da ekonomi ve toplumun tarihî yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak anlaşılmalıdır ve bu itibarla Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi, bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı (*Mode of Production*) olarak benimsenmelidir.

Asya bürokrasileri için ideal ünite, çifte sahip köylü ailesidir. *Bekâr erkek*, defterlerdeki terimi ile *mücerred*, işgücü kısıtlı olduğundan, çift-hane sisteminin en aşağı basamağında yer alır. Gerçi kır toplumunda sosyal realite, bürokratların reçetesine uymaz. Bu toplumda *çiftlik* tasarruf eden aileler yanında, tabii toprağını kaybetmiş topraksız aileler veya yeterince toprağı olmayan aileler de vardır. İşte devlet bunlara, çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplar, ve vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirler. Böylece, vergi bakımından biz *raiyyet rûsûmu* sisteminde şöyle bir kademelendirme görüyoruz. Evvelâ, çiftler yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip *nim-çiftler*, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennâkler*, ondan sonra evli olmayan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar yer alır. Bu sonuncular, *mücerred*, *kara* veya *caba* adıyla anılan köylülerdir. Nihayet, kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar ki bunlar da *bîve* adıyla aynı sistemde yer alır. Köylü toplumunu böyle bir şematik vergi sistemi içinde toplayan bu rejim, Osmanlı bürokrasisinin kanûnnâmelerinde ve tahrir defterlerinde tespit edilmiştir. Çift esasına bağlı *raiyyet vergilerini* bundan önceleri *raiyyet rûsûmu* üzerindeki araştırmalarımızla ortaya koymuştuk¹⁷. Fakat o zaman bu vergi sisteminde alınan resimlerin, kır sosyal yapısına bağlı bir sistem olduğunu tümüyle gösterememiştik. Sistemin, sosyo-ekonomik bir yapıya dayandığını ve İmparatorluk bürokrasisinin böyle bir sosyal yapıyı bütün toprak ve vergi sisteminin temeli olarak benimsediğini o zaman fark etmemiştik. Sonraki araştırmalarımız, bu sistemin kuru ziraate bağlı buğday-arpa tarımı yapan Akdeniz memleketlerinde, tâ eski çağlardan beri imparatorlukların temel *tarım sistemi* olduğunu ortaya koydu. Öyle görünüyor ki, Geç-Roma imparatorluğundaki *colon*,

¹⁷ Bak. yukarıda not 14.

Galya'daki *mansus*, Bizans İmparatorluğundaki *zeugarion* ve Osmanlı *çift-hanesi*, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-sapan teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir¹⁸. Bu sistemde bütün kır toplumu, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar olarak tasnif olunup, imparatorluk tahrir defterlerinde belli bir sisteme göre kayıt ve tespit olunmaktadır. Roma ve Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da, kır bölümünde köylü, defterdeki kayıtlarla *fiskal bir statü* kazanmaktadır. Yeni bir tahrire kadar devam eden bu statü, aynı zamanda kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirmektedir¹⁹. Başka deyimle, imparatorluk bürokrasisi, toprak ve reaya köylü üzerinde tahrir sistemi yoluyla yaptığı kontroller sonucunda bizzat bu toplum düzenini bir dereceye kadar etkilemekte, hatta yaratmış olmaktadır. Böylece, kendiliğinden serbestce ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir *estate*, *sınıflandırma* düzeni ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu durumu fazla abartmamak gerek. Zira bürokrasinin yaptığı sınıflandırma kır hayatında kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamiyle bertaraf edemez, *fiscal* sistem daha ziyade ona uymaya çalışır. Devlet, mîrî arazi ve tahrir sistemi sayesinde, toprak ve reaya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekâbir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame etmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomi sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun (*stagnant*) bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve *çift-hane* sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihi temelidir. Merkezi kontrolün kaybolduğu yerlerde, meselâ İran'da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı devletinde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. 18. yy.'ın *mâlikâne-mukataa* sisteminde bile, devlet toprak üzerinde *rakabe* hakkını koruyabilmiştir. Mülkün vakf haline getirildiği durumlarda bile devlet toprak ve reaya üzerinde kontrol hakkından vazgeçmemiştir²⁰. Ayanların

¹⁸ 15. no. nottaki incelemelere ek olarak bak. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 2. baskı, 2 cild, Paris: A. Colin, 1952-1956; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, II, University of Oklahoma Press: Norman, 767-823; E. L. R. Ladurie and M. Morineau, *Histoire économique et sociale de la France*, cild. 1-2, Paris: PUF, 483 vd.

¹⁹ Tahrir sistemi üzerine, bak. Ö. L. Barkan, "Les grands recensements de la population et du territoire de l'empire Ottoman et les registres impériaux de statistique", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II (1940-1941), 20-60, 214-247; H. İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, I-XX; *idem*, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II Paris, 1954, 107-112.

²⁰ H. İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Ottoman History*, yayın. T. Naff ve R. Owen, London, 1977, 27-52.

kontrolları altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadaraları sonunda mîrîye geçmiştir. Bir kelimeyle, merkezi devletle eyaletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan "kudret sahipleri" arasında her dönemde görülen savaş, hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir. Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu, direkt üretici olan köylü reayanın artı-ürünü üzerine olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir. Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği sorunu idi. İmparatorluk düzeni, genel kanûnlar çerçevesinde hareket ettiğinden, daima küçük köylünün koruyucusu olarak ortaya çıkmış, ekâbirin, kudret sahiplerinin, *tekâlif-i şakka* veya angaryalar yoluyla kontrolsüz sömürüsünü önlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan da, imparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk "adalet" ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi *adâletnâmeler* çerçevesinde başka bir yerde uzun uzadıya anlatmaya çalıştık²¹. Bu ideoloji sayesinde, Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü, yersel haksızlıklara karşı daima Çarigrad'da, Dersaadet'te oturan padişâhın himayesini aramıştır. Devletin fiscal çıkarları, belli bir *sosyal adalet* ve *Din u devlet* ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş, merkezde uzman bir *küttâb* sınıfı, gelişmiş bir *tahrir* ve *defterhâne* arşivi ile, ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hane sistemini başarı ile uygulamıştır.

Tabii, sistem realitede bürokrasinin istediği gibi pürüzsüz işlememiştir. İmparatorluk kanûnlarında ve defterlerde ifadesini bulan ideal düzen ile kır toplumunda gerçek gelişmeler arasında bazan esaslı farklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İmparatorluk bürokrasisi, bu çatışmaları gidermek için biteviye yeni kanûnlar çıkarma gereğini duymuştur. Gerçek durumları incelemek için, az kullanılmış olmakla beraber elimizde tahrir defterleri gibi zengin ve ayrıntılı bir kaynak vardır²². Bu da köy kadı sicilleri ve terekeleridir. Her kaza dairesi, kadının hükmü altında 40-50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukuki sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının mahkemesine gelir. Öyle anlaşılıyor ki, kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir nâib atamaktadır. Şeriyeye sicilleri arasında, köy sorunlarını kapsayan özel sicil defterleri, bu arada ölenlerin terekelerindeki eşyayı kıymetleri ile tespit eden tereke defterleri, köy sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde başka hiçbir kaynakta bulamadığımız ayrıntıları içermektedir. Şimdiye kadar Ronald Jennings ve Suraiya Faroqhi, bize bu çeşit sicillerden yararlanarak bazı araştırmalar sunmuşlardır. Biz Bursa köy sicillerinden seçilmiş 150 kadar belgeyi Türk Tarih Kurumu'nda basıma vermiş bulunuyoruz.

²¹ H. İncılık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II (Ankara, 1965), 49-145; illerde, devletin kudret sahiplerine karşı köylüyü koruması üzerine, bak. P. Lemerle, adı geç. 277-279.

²² Şimdiye kadar Bursa kadı sicillerinden seçilmiş bazı belgeler yayınladım, bak. *Belgeler*, X, XIII ve XVI. ciltler.

Burada bu kaynaktan çıkardığımız bazı dikkati çeken durumları söz konusu edeceğiz.

Başlamadan hatırdı tutmak gerektir ki, bu köyler şehir ve kasabalara yakın köyler olduğundan, özel koşullar altındadır. Bu yüzden bunlar üzerinde yapılan genelleştirmelerde daima dikkatli olmak gerekmektedir. Meselâ, bu köylerde bir çok çiftlik ve mezraa satışlarına bakarak, belli bir dönemde mîrî arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiğine dair genellemeler yapılmıştır. Bu satışlar çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret feragatlar veya mukataalı arazi satışları, daha doğrusu kiralamalarıdır. Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fiziki ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askeri faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. İmparatorluk ölçüsünde bir Osmanlı köy tipinden söz etmek tabii olası değildir. Bununla beraber, hiç olmazsa imparatorluğun çekirdek bölgesinde, yani Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı toprak ve vergi kanûnlarının etkisi altında, köy yerleşmelerinin özel bir karakter kazanmış olmasından ve böylece Osmanlı İmparatorluğuna özgü belli bir köy tipinden söz edebiliriz. Osmanlı kanûnlarının köyün yapısı ile ilgili özellikleri ve etkileri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

1. Köylünün, toprağa bağlılık prensibine rağmen, kolaylıkla yer değiştirmesi, toprağını bırakıp çift-bozan olması genel bir olaydır. Osmanlı kanûnları bunu önlemek için, kaçak köylüyü 10 veya 15 yıl bir zaman içinde yazılı olduğu köye geri getirme yetkisini sipahiye bağışlamıştır. Bizzat böyle bir kanûnun çıkmış olması, köylünün yer değiştirmesindeki kolaylığa bağlanabilir. Bu kolaylık, köylünün toprağın maliki olmamasından ileri gelir. Tabii sebeplerle, yani çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle, yahut yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır vergiler koyması yüzünden köylü, toptan köyünü terkedip başka taraflara göçer. Yahut, başka önemli bir âmil olarak, vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları dolayısıyla köylü, vakıf köyelerine gider. Tabii olarak köylü, yaşamı için daha iyi, daha garantili şartlar arar. Tahrir defterlerinde köylünün bırakıp gittiği *mezraa* adı altında kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Birçok sancaklarda bu gibi mezraaların sayısı köy sayısı kadardır. Bununla beraber biliyoruz ki, mezraalar yalnız terkedilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köy, nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziye tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi topraklar da defterlerde *mezraa* adıyla kaydolunur. Bu mezraalar üzerinde geçici yerleşmeler, birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir. İşte bu gibi arazi de daima *mezraa* adı altında anılır. 16. y.y.'da gelişme çağında, mezraaların çoğu böyle ortaya çıkmış görünmektedir. Fakat sonraları genellikle ağır vergi yükünden kurtulmak için, köylünün

kısmen veya tamamen köyünü bırakıp kaçtığına dair birçok misâl biliyoruz. Köylünün toprağın sadece bir kiracısı olması, toprağı terketmekle kaybının ağır olmaması -tapu resmi ve oğulların toprak tasarruf hakkını kaybetmesi- olgusu, Osmanlı köylüsünün yer değiştirmede aşırı hareketliliğini açıklayan başlıca bir faktör sayılabilir. Kaçmalar bireysel kaldığı takdirde, köylerde *hâlî çiftlikler* ortaya çıkar; sipahi bunları tapuya alacak köylü aileleri bulamaz. Hâlî çiftliklerin artışı biz, köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin bir göstergesi olarak kabul edebiliriz. Bir bölgede yeni tahrirlerde *hâlî çiftliklerin* artmasını, orada köylüyü etkileyen olumsuz faktörlerin artışı ile açıklamak olasıdır. Şu halde, *hâlî çiftlikler* ve *mezraalar* üzerinde istatistik veriler, Osmanlı köy yapısı araştırmaları bakımından son derece önemli bir konudur. Böylece devletin güttüğü vergi politikası ve politik faktörler, köyün varlığı ve köydeki değişimler için temelli bir faktör olabilmektedir.

2) Bu arada Osmanlı devletinin yalnız tarla arazisini değil, emeği de kontrol altına alan devletçi-patrimonial karakteri, bir takım köylerin özel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bunun en göze çarpan misâli, derbentçi, küreci (madenci) ve çeltükci köylerinde görülür. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmağa mecbur edilmiş köyler, böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamile farklılaşmışlardır.

3) Osmanlı köyü, hiçbir zaman toprağın ortak (*communal*) tasarrufuna bağlı köy tipini temsil etmemiştir. Gerçi göçebelerin ve göçmenlerin yerleşmesinde toprağın ortak mülkiyeti ve tarım topraklarının periyodik parsellenmesi görülür. Fakat Osmanlı İmparatorluğunda tipik köy, mîrî arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız köylü ailelerinden meydana gelmiştir. Başka deyimle, *çift-hane sistemi* Osmanlı köyünün ana sosyal yapısını belirlemiştir. Köy cemaatinin ortak tasarrufları yani, ortak mer'ası, ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezarlığı ve suyu ortaklaşa bir köy tasarrufunu ifade etmekle beraber, hiçbir zaman bir *communal* köy tipinden söz etmemize imkân vermez. Bazı konularda köy halkının birbirinin işini toplu halde görmesi, yani imece usulünü de *communal* köy tipi için bir örnek olarak alamayız. Ortaklaşa kullanılan varlıklar içinde otlak yeri için köyün göçebelerle veya komşu köylerle uğraşısı köylerin tarihinde önemli bir yer tutar. Devlet, esasen otlak bahsinde belli otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki çatışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Köyler arasında sınır tayini kadılar aracılığıyla yapılır; sınırlar bir hüccetle tesbit edilirdi.

G. Ostrogorsky'nin ve H. Stahl'ın Osmanlı döneminden önce Balkanlar'da bir *communal* köyden toprak tasarrufundan söz etmeleri, bugünkü araştırmalar

karşısında terkedilen bir görüş olarak kalmıştır²³. Herhalde Osmanlılar döneminde Balkanlar'da böyle köy cemaatlarına (*communities*) rastlanmaz.

Bazı vergilerin köyün ortaklaşa sorumluluğunu gerektirdiğini ayrıca tartışmak gerekir. Örneğin, avarız ve cizye vergilerinin toplanmasında, özellikle 16. y.y.'dan sonra köyün bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan toptan sorumlu tutulduğunu biliyoruz. Bunun gibi, Osmanlı ceza hukukunun, katil ve hırsızlık olaylarında bütün bir köy halkını sorumlu tuttuğu da bilinir. Bu durumlar köyün cemaat karakterini kuvvetlendirmekle beraber, sosyal yapısını esaslı olarak değiştirecek nitelikte değildir. Özetle, Osmanlı köyü, tarlaları, otlakları ve çayırı sınırlanmış, defterlerde ve kadı hüccetlerinde *territorial* varlığı tesbit edilmiş idari bir ünitelerdir; sipahilerin birbiri karşısında veya diğer idari üniteler, örneğin vakıflar karşısında, haklarını belirleyen bir birimdir. Köyün maddi çıkarları ve tasarrufları bakımından sosyal ekonomik cemaat karakteri yanında, bu idari birliğini de vurgulamak gerekir. Fakat bütün bu *community* vasıfları yanında Osmanlı köyü, esas sosyo-ekonomik yapısı bakımından, raiyyet çiftlikleri üzerinde bağımsız üretim yapan çift-hanelerden oluşmuş bir köy toplumdur. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka deyimle, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemi, Osmanlı köyünde belli bir sosyo-ekonomik yapıyı devam ettirmeye çalışmış ve birçok bölgelerde belli karakterler taşıyan bir köy tipi hakim olmuştur, denebilir.

Sipahi ve Köylü

Köy sicillerinde, sipahi ve köylü ilişkileri üzerinde aydınlatıcı belgeler vardır. Köyde sipahinin sorumlulukları, başlıca, çift-hane sistemini korumaya yönelik kanûnları uygulamak ve devamlı kontrol sağlamaktır²⁴. İncelediğim belgeler, 1500-1600 yıllarını kapsar. Terekelerde hiçbir zaman hububat tarımı yapılan tarlalar miras bölüşmesine konu olmamıştır. Toprak olarak vârisler arasında paylaşılan, yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku bir raiyyete, tarlasını veya çiftliğini *ferag* (*transfer*) hakkını tanıır. *Ferag* ancak sipahinin izni ile olabilir. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu

²³ G. Ostrogorsky, "La commune rurale byzantine", *Byzantion*, 32 (1962), 139-166; H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines, asservissement et pénétration capitaliste*, Bucharest and Paris 1969; *idem*, "Paysage et peuplement rural en Roumanie", *Nouvelles Etudes d'histoire*, cild III, Bucharest, 1905, 71-85; cf. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance", *Revue Historique*, cild 219 (1958), 32-94, özellikle, 91-92, 139-166, 255-284; Danuta M. Gorecki, "Land Tenure in Byzantine Property Law: *iura in re aliena*", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, cild 22 (1981), 191-210.

²⁴ Not 21'de anılan belgelere bakınız.

toprağını *ferag* edebilir. Bu *ferag* işlemine kadı sicillerinde satma, *bay' u şirâ'* tabiri kullanılması birçok araştırmacıyı yanlış yorumlara ve genellemelere sürüklemiştir. Feragda, köylü verdiği tapu resmine karşılık alandan bir miktar para alır. Sipahi de izin verdiği için, kanûnda olmasa bile, bir para kabul eder. Böylece, mîrî çiftliklerin bu yolla geniş ölçüde bir alış-veriş konusu haline geldiğini görüyoruz. Kadı sicillerinde pek çok *ferag*-satış işlemi bulmaktayız.

Köy sicillerinde şu olayı da sık sık görmekteyiz: Sipahiler, tapulu toprakları köylü elinden almak için genel bir eğilim içindedirler. Bunun nedeni, toprağı başka birisinin tasarrufuna tapuyla verirken onlardan yeniden tapu resmi almak suretiyle gelir kaynağı sağlamalarıdır. Sicillerde, yetim çocukların veya hisse sahiplerinin bu yüzden haklarını kaybettiklerini ve kadı mahkemesine başvurduklarını görmekteyiz.

Köylü ve sipahi arasındaki diğer çatışma konuları kanûnnâmelerde yer almıştır. Meselâ sipahinin kendisine ait tahıl öşrünü, en iyi para getiren uzakça pazarlara zorla köylüye taşıması, her gelen sipahinin kendisi için köylüyü ev veya ambar yapmaya zorlaması ve bunun gibi başka hizmetler. Sipahilerin baş vurduğu en yaygın ve köylü için en ağır yolsuzluklardan birisi, kanûnun yasakladığı eski bir angaryayı veya mahalli vergiyi, eski âdet diye yeniden canlandırmaları ve köylüden istemeleridir. Defterde vergi yazılmayan otlak ve çayırlardan sipahinin resim almağa kalkışması da, yaygın yolsuzlukları arasındadır. Ancak yeni bir tahrir bu gibi yeni gelir kaynaklarını kanûnlaştırır. Özetle, köyde sipahinin köylüyü koruma ödevi yanında, onu köylü ile çatışma haline koyan birçok konular vardır. Sipahi ile köylü arasında en önemli çatışma konusu sipahinin köylü emeğini sövmürmeye çalışmasıdır. Osmanlı rejiminin en belirgin karakterlerinden biri, bu gibi fazla hizmet angaryalarını önlemektir. Sipahinin kendi hâssa toprağında, reayayı kanûnda belirlenenenden daha çok kullanmaya kalkışması, köylüye hayvanı ve arabası ile taşıma angaryaları yüklemesi en çok rastlanan hususlardır. Fakat köylü buna karşı mahalli kadı mahkemesine, önemli durumlarda doğrudan doğruya sultana başvurmak, şikâyetle bulunmak hakkına sahiptir.